

Harran Tıp Okulu*

Prof. Dr. Ali BAKKAL*

Özet

Günümüzde Şanlıurfa'nın bir ilçesi olan Harran, Antik dönemin en görkemli şehirlerinden birisi olmakla birlikte, o zamanlardan günümüze önemli bir kültürel varlık intikal etmemiştir. Harran asıl önemini İslâm'ın ilk dönemlerinde kazanmıştır. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in burada bir Tıp Okulu açtırmasıyla birlikte Harran, bir ilim merkezi olma özelliğini kazanmaya başlamıştır. Öyle ki, iki asır sonra Harran'dan İslâm dünyasının her tarafına hekimlerin gittiği, bu hekimlerin Endülüs tıbbının kuruluş ve gelişmesinde büyük hizmetleri olduğu görülmektedir. XII. asırda hastane sayısı bakımından Harran, Şam'a denk düşüyordu.

Anahtar Kelimeler: Harran, Harran Tıp Okulu, Endülüs tıbbı, İslam'da tıp

Abstract

Although Harran, a town in Şanlıurfa today, was one of the most spectacular cities of ancient times, since then a noteworthy cultural heritage has not survived until today. Harran gained the main significance in the first period of Islam. After Umayyad caliph, Ömer b. Abdülaziz founded a medical school, It has gained the distinction of being a science center. So; two centuries later, physicians went from Harran to all over the Islamic world. It is seen that these physicians contributed a lot about the establishment and development of Andalusia medicine. In terms of the number of hospitals, Harran was equal to Damascus (Şam) in the 12th century.

* Bu makale, 25-28 Ekim 2010 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen "5. Uluslararası İslam Tıp Tarihi Kongresi"nde sunulmuş olan tebliğin makale formatına getirilmiş şekli ibarettir. Söz konusu tebliğin geniş bir özeti Özet Kitabı'nın 48-49. sayfalarında yayımlanmıştır.

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, alibakkal52@gmail.com

Key Words: Harran, Harran Medical School, Andalusia Medicine, Medicine in Islam

Giriş

Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılarla tarihî uzantısının M.Ö. 6000 yıllarına kadar gittiği anlaşılan Harran, Mezopotamya'nın en eski kültür merkezlerinden biriydi. Tarihî süreç içinde Âsur, Bâbil, Med, Pers, Büyük İskender, Selevkos, Arsakit, Roma ve Sâsânî hâkimiyetleri altında kalan şehir, 640 yılında Hz. Ömer'in halifeliği zamanında İyâz b. Ganm tarafından fethedilip Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir.

İslâm'dan önce Harran'ın önde gelen özelliklerinden biri de Sâbî inancının ve Sin kültürünün merkezi olmasıydı. M.Ö. üçüncü bin yılın ilk yıllarından itibaren Mezopotamya'nın güneyinde yer alan Sümerliler'in Ur şehriyle birlikte Ay kültürünün merkezi konumunda olan Harran'da M.Ö. 2400-2300 yılları arasında Tanrı Sin adına Ehulhul tapınağı inşa edilmiş olup, bu tarihten itibaren şehir belli bir kutsallık kazanmıştır. Öyle ki Âsurlular zamanında eyalet sistemi içinde herkes vergi verirken dinî birer merkez olarak Âsur ve Harran şehirleri vergiden muaf tutulmuşlardı. Şehrin kutsallığı onu sadece dinî açıdan değil, politik ve kültürel açıdan da önemli hale getirmişti. Büyük İskender'in fetihleri üzerine, bölgeye M.Ö. dördüncü yüzyılın sonlarında epeyce Yunanlı gelip yerleşmiş, böylece Doğu ve Yunan kültürleri arasında meydana gelen kaynaşma sonucu Helenizm kültürü bölgeye hâkim olmuştur. Antik dünyanın önemli eğitim merkezlerinden biri olan Atina Okulu'nun 529 yılında İmparator Justinianus tarafından kapatılması üzerine bu okulun mensuplarından Simplicius Harran'a gelmişti. Üç yıl kadar Harran'da kaldığı anlaşılan bu Yeni Eflâtuncu filozofun, bölgenin felsefî düşüncesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Harran'ın bu zengin dinî, siyasî ve kültürel geçmişine rağmen bazı siyasî ve dinî tablet ve yazıtlar dışında milâdî sekizinci asrın başlarına kadar Harranlı bilim adamlarının isim ve eserlerine rastlanmamaktadır. Harran'ın bilim dünyasındaki asıl önemi dünya kültür geçişlerindeki rolünden kaynaklanmaktadır. İnsanlık tarihinde üç büyük kültür intikali gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi M.Ö. IX. asır ile M.Ö. III. asır arasında Grek Düşüncesi dediğimiz antik kültürlerin derlenişi ve süzgeçten geçirilişi; ikincisi, VIII. ve IX. asırlarda Yunan düşüncesinin İslâm dünyasında yaşayan bilim adamları tarafından Grekçe'den Süryânîce'ye, Süryânîce'den Arapça'ya veya Gerekeçe'den Arapça'ya tercüme edilmesi; üçüncüsü de tercüme döneminden sonra Müslümanların geliştirdiği bilgilerin Batılılar tarafından M.S. XI. asır ile XIII. asır arasında İspanya ve Güney İtalya'da

Arapça'dan Batı dillerine aktarılmasıdır¹ İkinci kültür geçişinde tercüme faaliyetlerinde, üçüncü kültür geçişinde ise Batı dillerine tercüme edilen kitapların hazırlanmasında Harranlı bilginlerin büyük hizmetleri olmuştur.

A. Harran Tıp Okulunun Kuruluşu

İslâm tarihinde tıp, Hz. Muhammed döneminden itibaren Müslümanlar arasında rağbet gören bir bilim dalı olmuştur. Kur'an ve Sünnet'te ilimle ilgili beyanları değerlendiren Müslümanlar, en geniş anlamda ilmi, “*insana faydası olan her türlü bilgi*” şeklinde algılamışlardır. Bu yüzden tarih boyunca Müslümanların İslâm inançlarına aykırı olmayan hiçbir bilgi türüyle herhangi bir problemi olmamıştır.

Bir peygamber olarak Hz. Muhammed'in yaşlanmanın dışında her hastalığın bir ilacının olduğunu beyan etmesi,² hastalandığı zaman tedavi olması ve başkalarına da tedavi olmalarını tavsiye etmesi,³ Müslümanların hastalıktan dolayı tedavi olmayı sünnet saymalarına sebebiyet vermiş ve bu anlayış tıbbın, İslâm toplulukları içinde kısa zamanda gelişmesini sağlamıştır. Öyle ki Müslümanlar arasında tıp, ilmin iki ana bölümünden biri olarak kabul edilmiş⁴ ve hicrî I. asrın dördüncü çeyreğinden itibaren müesseseleşmeye başlamıştır.

Hz. Peygamber'in tabiplerle olan münasebeti her zaman müspet olmuş ve bu durum Hâris b. Kelede gibi bazı doktorların Müslüman olmalarına sebebiyet vermiştir. Hâris'in dışında oğlu Nadr b. Hâris b. Kelede, Damâd İbn Sa'lebe el-Ezdî, Rufâa b. Ebî Rimse et-Teymî, Şemerdil b. Kubâb el-Kâ'bî ve İbn Huzeym, Hz. Peygamber döneminde yaşayan doktorlardan bazılarıdır. Bunların yanısıra Şifâ binti Abdullah el-Kureyşiyiye ile Rufeyde el-Ensâriyye, tedavi işleriyle uğraşan hanım doktorlardan sayılmaktadırlar.⁵ Dört Halife ve Emevîler döneminde ise Ebü'l-Feth el-Müstefî, İbn Azâl, Ebü'l-Hakem ed-Dımaşkî, Hakem ed-

¹ Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 79-80.

² Buhârî, *Tıbb* 1; Ebû Dâvûd, *Tıbb* 1 (H. No:3855); Tirmizî, *Tıbb* 2 (H. No: 2039); İbn Mâce, *Tıbb* 1, (H. No: 3436).

³ Ebû Dâvûd, *Tıbb*, 11, (H. No: 3874).

⁴ Bazı hadis kitaplarında Hz. Peygamber'in “*İlim ikidir: Biri beden ilmi, diğeri din ilmi*” buyurduğu rivayet edilmiştir. Zehebî bu sözün hadis değil, İmâm Şâfiî'nin sözü olduğunu belirtir. Şâfiî'nin buna yakın bir sözü de “*Helal ve haramı bildiren ilimden sonra tıptan daha asaletli bir ilim yoktur.*” şeklindedir (İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, X, 547-48.). Konumuz itibarıyla “İlim ikidir...” rivayetinin hadis olup olmaması önemli değildir. Önemli olan başta hadis bilginleri olmak üzere bütün Müslümanların bu rivayeti kabul edip özümsemiş olmalarıdır. Bu da Müslümanların tıp ilmine verdikleri yüksek değeri göstermektedir.

⁵ Ahmet Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004, s. 78-80.

Dımaşkî, İsa b. Hakem ed-Dımaşkî, Mâserceveyh el-Basrî, Tezâyuk, Abdülmelik b. Ebcer gibi erkek ve Zeyneb et-Tabîbe gibi bazı hanım doktorların varlığından söz edilmektedir.¹

Emevîler döneminin son çeyreğinde, İslâm tıbbının müesseseseleşmeye başladığı görülür. Tıbbın gelişmesi ve müesseseseleşmesi için yapılması gereken üç şey vardır: Tıp kitaplarının yazılması, hastanelerin açılması ve tıp eğitiminin yapılması. Bunların üçü de Emevîler'in son çeyreğinde gerçekleştirilmiş olan faaliyetlerdir. Emevî prenslerinden Hâlid b. Yezîd, din olarak Yahudiliği benimseyen Süryanî asıllı Mâserceveyh (Mâsercûye) adlı bir kişiye Hintli Ahron b. A'yün'ün 30 makaleden oluşan tıbbı *el-Künnaş fi't-tıbb* adlı eserini Arapça'ya tercüme ettirmiş; Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un doktoru Tezâyuk (ö.90/709) *el-Künnaş* adlı bir tıp kitabı yazmış, Halife Velîd b. Abdülmelik 88/707 yılında cüzzamlılar ve akıl hastalarının tedavisi için bir hastane tesis etmiş ve Halife Ömer b. Abdülaziz, Harran Tıp Okulu'nu kurmuştur.

Harran, Emevîlerin özel önem attıkları şehirlerden birisi idi. Halife Velîd, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i Cezîre valisi yapınca, Mesleme eyalet merkezini Kınnesrin'den Harran'a taşımış; Ömer b. Abdülaziz de halife olunca, Harran'a, buradaki Müslümanların çoğunluğunu teşkil eden Kayslılardan Ömer b. Hübeyre'yi vali tayin etmiş ve daha önce babasının Mısır valiliği sırasında kendisiyle tanıştığı İskenderiye Okulu mensuplarından bir tabibi Harran'a getirterek burada ona bir **Tıp Okulu** kurdurmuştur (720).² Ömer b. Abdülaziz'in bu faaliyetinden anlaşıldığına göre o dönemde Harran'da yeterli sayıda doktor yoktu.

Ömer b. Abdülaziz'in tıpla ilgili tek faaliyeti bundan ibaret değildi. Bazı kişilerin tavsiyesi üzerine Ahron'un *el-Künnaş*'ını Şam kütüphanelerinden aldırıp muhtemelen teksir ettirmiş ve çeşitli merkezlere göndermek suretiyle bu kitabı Müslümanların istifadesine sunmuştur.³

B. Harran'da Kurulan Hastaneler

Ömer b. Abdülaziz'in kurdurduğu Tıp Okulu bir hastane değildi. Muhtemelen burada görevlendirilen hekim, kendisi için yaptırılan bir binada hastaları muayene ediyor ve kendisine yardımcı olan kişileri de yetiştirmeye çalışıyordu.

¹ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 85-88.

² G. Fehérvári, G., "Harrân", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), (1966), s. 228; Şinasi Gündüz, *Anadoluda Paganizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 43.

³ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev.: Zeki Megâmiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, III, 276.

Tıp okulundan sonra Harran’da ilk hastanenin ne zaman açıldığı bilinmemektedir. Ancak Emevîler’le başlayan ve Abbâsîler’le hızlanan hastane kurma çalışmaları, hicrî dördüncü asrın başlarına gelindiğinde İslâm ülkesinin her tarafına yayılmış bulunuyordu. Bu sırada vezirler Bağdat geleneğine uyarak Rey, Nisabur ve diğer şehirlerde hastane açma yoluna gitmişlerdir.¹ 1184 yılında Şam bölgesini ziyaret eden İbn Cübeyr Şam’da 2, Nusaybin’de 1, **Harran’da 2**, Halep’te 1, Hama’da 1 hastane bulunduğunu yazar.² Bu dönemde Harran’dan daha büyük bazı şehirlerde birer hastane bulunurken Harran’da, Şam’da olduğu gibi iki hastanenin bulunması burada tıbbın bir hayli ilerlemiş olduğunu gösterir.

1242 yılında Halep Eyyübî hükümdarı el-Melikü’n-Nâsır Salahuddîn tarafından Harran’daki vergilerin teftişi için gönderilen İzzeddin b. Şeddâd, şehirde bir tane hastane bulunduğunu ve bunun da Muzafferüddîn Gökböri tarafından yapılmış olduğunu kaydeder.³

C. Harranlı Tabipler

720 yılında Harran Tıp Okulu’nun kuruluşundan 1260 yılında Moğol istilasına kadar Harran’da yüzlerce hekim yetişmiş olmalıdır. Ancak biz bunlardan çok azının ismini tespit edebiliyoruz. İsmi tarihe geçen ve unutulmuş arasında bir mukayese yapmak üzere şu olay önemli bir örnek teşkil eder: 931 yılında bir hastanın ameliyat esnasında ölmesi ve durumun Halife’ye şikâyet edilmesi üzerine Halife, dönemin Reîsü’l-Etubbâ’sı (Başhekim) olan Harranlı Sinan b. Sâbit’e, bir hey’et kurup çevrede doktorluk yapmaya ehil olanların tespit edilerek kendilerine sertifika verilmesini ve bundan böyle sertifika sahibi olmayan kişilere hekimlik yaptırılmamasını emretti. O sene tıp heyeti, Bağdat’ta 860 kişiye hekimlik sertifikası verdi. Sarayda ve hastanelerde çalışan hekimler bu sayıya dâhil değildi.⁴ O sıralarda Bağdat ve çevresinde doktorluk yapma ehliyetine sahip olan 1000 dolayındaki hekimden, ancak iki elin parmakları kadar doktorun ismini sayabiliriz.

¹ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 384.

² Ebu’l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Endelüsî el-Belensî (İbn Cübeyr), *Rihletü İbn Cübeyr*, el-Mektebetü’l-Arabiyye, Bağdat, 1356/1937, s. 199; R.A. Kern, “Mescid”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VIII, 60.

³ Ali Bakkal, *Harran Okulu*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2008, s. 21.

⁴ İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’ fî tabakâti’l-etubbâ’*, (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965, s. 302; Sigrid Hunke, *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 2. Baskı, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 157; C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 370-371; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev.: Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trs., s. 106.

Sayıları çok olmakla birlikte adını tespit edebildiğimiz Harranlı hekimler şunlardır:

1. Stephan el-Harrânî

Abbasîler'in başlarında yaşamış olan meşhur tabiplerdendir. Ancak hayatı hakkında daha fazla bilgi yoktur.¹ Muhtemelen bu tabip, Harran Tıp Okulunda yetişmiş ilk hekimlerden biriydi.

2. Yunus et-Tabîb el-Harrânî (ö. 268/881 sonrası)

Yunus b. Ahmed el-Harrânî, Harran'da doğdu. Doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Tıp eğitimini Harran'da aldı. Daha sonra Endülüs'e giderek mesleğini burada icra etti. Endülüs Emevî Devleti emîrlerinden Muhammed b. Abdurrahman (238-273/875-886), onun ilmini çok beğenmiş ve onu sarayının hâssa tabipleri arasına almıştır. *el-Muğîsü'l-kebîr* adıyla meşhur olan ve birçok hastalığın tedavisinde kullanılan bir şurubun mücidi olarak bilinir. Bir başka rivayete göre de hardal tohumundan bir ilaç yapmıştı.

881 yılında hayatta olduğu bilinmektedir. Endülüs'te vefat etti ve burada toprağa verildi.²

3. Sâbit b. Kurra (221-288/836-901)

Ebü'l-Hasan Sâbit b. Kurra b. Zehrûn (Mervân) es-Sâbî el-Harrânî, 221/836 yılında Harran'da doğdu, 288/901 yılında Bağdat'ta vefat etti.

Babası Harran sâbiilerinin reislerindendi. Çocukluğu ve gençliği Harran'da geçti. Gençliğinde Harran çarşısında sarraflık yapardı. Bilgiye karşı büyük bir merakı olan Sâbit, Süryânîce ve Arapçayı çok iyi bilmesinin yanı sıra, Yunancayı da eser tercüme edecek seviyede öğrenmişti.

Bazı Arap akademisyenler onun Müslüman olduğunu ileri sürseler de,³ bizim kanaatimize göre o, hayatını bir Sâbiî olarak sürdürmüştür. Bununla birlikte o, geleneksel Sâbiî inançlarına da sıkı sıkıya bağlı değildi. Nitekim gençliğinde felsefe konularındaki serbest düşünceleri yüzünden şehrin Sâbiî halkı ile anlaşmazlığa düşüp kendi halkı tarafından yargılanmıştır. Bir müddet görüşlerinden vazgeçtiğini söyleyip Harran'da kalmaya devam etse de bu duruma daha fazla sabredemeyip Dârâ yakınlarındaki Kefertûsâ kasabasına kaçmış; halkının takibinden ancak bu şekilde kurtulabilmiştir.

¹ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 56.

² İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hasan b. Cülcül el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-etubbâ ve'l-hukemâ*, thk. Fuâd Seyyid, 2. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1985, s. 94-95; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 78; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 70-71.

³ Bk. Qâsim Taamneh, "The Greet Muslim Scientist Thabit Ibn Qurra", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Şanlıurfa 2006, I, 371-375.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ b. Şâkir, Bizans'tan Bağdat'a dönerken Sabit'le tanıştı. Geniş bilgisi, ilmî kabiliyeti ve dildeki mahareti Muhammed'in dikkatini çekti. Sâbit'i alıp Bağdat'a götürdü. Sâbit, burada Muhammed'den matematik, astronomi ve fizik dersleri aldı. Daha sonra Muhammed onu Halife Mu'tazîd'a tavsiye etti ve bundan sonra saray astronomları arasında yer aldı.

Benû Mûsâ'nın teşvikiyle Yunanca'dan pek çok ilmî eseri tercüme etti. Daha önce yapılan tercümelemin çoğunu yeni baştan gözden geçirdi. Kendisi de orijinal eserler yazdı. Sâbit'in Yunanca'dan tercüme ettiği kitaplar felsefe, mantık, matematik, astronomi, tıp, mûsikî gibi çeşitli konulara ayrılır. Bir kısım kitaplarını Süryanî diliyle yazmıştır. Kâtib Çelebi, onun tercüme faaliyetindeki yerinin çok önemli olduğuna işaret ettikten sonra, "*Sâbit b. Kurra'nın çevirileri olmasaydı, kimsenin felsefeye (hikmete) dâir kitaplardan faydalanamayacağı söylenirdi*" der.

Bizim tespitimize göre Sâbit b. Kurra'nın genel konulara dair 7, Tıp ve Eczacılık'a dair 47, Matematik ve Geometri'ye dair 46, Mekanik ve Fizik'e dair 5, Astronomi ve Astroloji'ye dair 30, Felsefe ve Mantık'a dair 16, Tarih ve Coğrafya'ya dair 5, Siyaset ve Ahlak'a dair 5, Dinler Tarihi'ne dair 9, Dil ve Edebiyat'a dair 3, Gizli İlimler'e dair 3, Musikî'ye dair 5 olmak üzere toplamda 181eseri vardır. Bunlardan 30 kadarı Türkiye ve Dünya kütüphanelerinde yazma halinde bulunmaktadır.

Sâbit'in tıpla ilgili en önemli eseri *Kitâb ez-Zahîre fî 'ilmi't-tıbb* (diğer adı *el-Künnaş*) adını taşır. Kitap 1928 yılında Kahire'de, 1998 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bu kitap 207 sayfa olup, eserde dâhilî tıp bilimleri (iç hastalıkları, nöroloji, dermatoloji, gastroenteroloji, kardiyoloji, koruyucu hekimlik, deontoloji, farmakoloji) 156 sayfa; cerrâhî tıp bilimleri (üroloji, ortopedi, kadın-doğum, göz, kulak-burun-boğaz) 51 sayfa olarak yer almaktadır. Bu kitap esas alınarak Sâbit'in tıpla ilgili görüşleri 1994 yılında Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü tarafından Kayseri'de düzenlenen "*Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri: Harranlı Bilim Adamları Kongresi*"nde tartışılmıştır. Ayrıca 2006 yılında Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından Şanlıurfa'da düzenlenen "*I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu*" konulu sempozyumda Sâbit b. Kurra hakkında üç ayrı tebliğ sunulmuş ve birçok tebliğde de kendisinin görüşlerinden bahsedilmiştir.

Sâbit'in *ez-Zahîre*'nin dışında genel tıbbî bilgilerle ilgili *Kitâb er-Ravza fî't-tıbb*, *Mesâilü't-tıbbiyye*, *Cevâbühü li Risâleti Ahmed b. Tayyib ileyhi*, *K. el-Hâssa fî teşrîfi sinâ'ati't-tıbbi ve tertîbi ehlihâ ve ta'zîzi'l-mengûsîne minhüm bi'n-nüfûsi ve'l-ahbâr*, *Enne sinâ'ate't-tıbb ecellü's-sinâ'ât*, *K. Tefsîru'l-erba'a*, anatomi ile ilgili *K. fî Teşrihi ba'zı't-tuyûr*, iç

hastalıkları ile ilgili *K. Esnâfu'l-emrâz*, *Cevâmi'ü Kitâb el-A'zâi'l-elîme*, *K. Veca'u'l-mafâsıl ve'n-nikris*, dermatoloji ile ilgili *K. fi'l-Beyâz ellezî yazharu fi'l-beden*, *Risâle fi'l-Cüderî ve'l-hasbe*, gastro-entoloji ile ilgili *Makâle fi's-Sufreti'l-ârızati li'l-beden ve 'adedi esnâfihâ ve esbâbihâ ve 'ilâcihâ*, *Cevâmiü Kitâbî "Mirretü's-sevdâ"*, kardiyoloji ile ilgili *K. en-Nabz*, *K. fi'l-Vakafât elletî (ve's-sükûn ellezî) beyne hareketeyi's-şiryâni'l-müteâdeteyn*, koruyucu hekimlikle ilgili *K. fi Tedbîri'l-emrâzî'l-hâdde*, *K. fi Tedbîri's-sihha*, *K. fi'l-et'ime*. *K. en-Nebât*, deontoloji ile ilgili *K. fi Müsâeleti't-tabîb li'l-marîz*, *K. ilâ İbnihî Sinan fi'l-Hassi 'alâ Te'allîmi't-tıbb ve'l-hikme*, farmakoloji ile ilgili *K. fi Ecnâsi mâ tuksemü bihi'l-edviyye*, *K. fi Ecnâsi mâ tûzenu bihi'l-edviyye*. *K. fi'l-Etlâl*, *K. fi Vasfi'l-kurs*, *Cevâmi'ü Kitâbî Edviyyeti'l-müfredede*, psikoloji ile ilgili *K. fi'r- Reddi 'alâ men kâle "Enne'n-nefse mîzâcün"*, kadın-doğum ile ilgili *Makâle fi Sıfati kevni'l-cenin*, *Risâle fi İhtiyâri vaktin li sukûti'n-nutfeti*, gözle ilgili *K. el-Basar ve'l-basîre fi 'ilmi'l-'ayn ve 'ilelihâ ve müdâvâtihâ*, üroloji ile ilgili *K. fi'l-Hasâ el-mütevellidü fi'l-kiliyyi ve'l-mesâne*, veterinerlikle ilgili *K. el-Baytara* adlı telif eserleri mevcuttur. Bu eserlerden başka Galen'den tıpla ilgili 15 adet tercüme eseri bulunmaktadır.

Tıpla ilgili 47 eseri bulunmakla birlikte yaşadığı dönemde Huneyn b. İshak, Sâbit'ten daha büyük bir hekim olarak kabul edilirdi. Eser verdiği alanlar içinde en önde olduğu alan matematik-geometri idi.

Tıp tarihinde kızıl ve kızamık hastalıklarını ilk keşfeden Sâbit'tir. Galen'in eserlerinin tamamına yakını tercüme etmişti. O'nu iyice anladıktan sonra kendisi de müstakil eserler yazdı. Genel tıbbi iyi bilmesinin yanı sıra göz, çiçek, kızamık ve böbrek hastalıkları üzerinde ihtisaslaştı, kan dolaşımı gibi bazı konularda yeni sözler söyledi.¹

4. Ebû İshâk İbrahim b. Zehrûn (ö.309/921)

Harranlı Zehrûn ailesinin büyüklerindedir. Sâbit b. Kurra'nın öğrencisidir. Bağdat hastanelerinde tabip olarak çalıştı. Mantık alanında da ileri bir seviyede bulunuyordu. 309/921 yılında Bağdat'ta vefat etti.²

5. Ebû Saîd Sinan b. Sâbit b. Kurra (ö. 331/943)

Sâbit b. Kurra'nın oğlu olan Sinan, 282/895 yılında doğdu, 331/943 yılında vefat etti. Çeşitli alanlardaki temel bilgileri babasından alan Sinan,

¹ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etibbâ*, s. 75; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (nşr. Nâhid Abbas Osman) Devha 1985, s. 448-550; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, s. 295-300; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 59-70; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 83-116; İhsan Fazlıoğlu, "Sâbit b. Kurra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2008, XXXV, 353-356.

² İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, s. 307; Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 40; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 72.

tıp, matematik, astronomi ve tarih alanlarında yoğunlaşmış ve tercüme işiyle de ilgilenmiştir.

Ömrünün ortalarına doğru İslâm'ı seçen Sinan, Abbasî Halifesi el-Muktedir Billah (295-320 /908-932) zamanında sarayda bulunmuş ve Bağdat Reîsü'l-etibbâliğine (baştabipliğe) getirilmişti. Halife el-Kahir Billah (320-322 /932-934) döneminin tümünde ve er-Radî Billah'ın (322-329 /934-940) hilâfetinin ilk yılı olan hicrî 322 yılı sonlarına kadar bu görevini sürdürmüştür.

Yanlış tedavi sonucu bir hastanın ölmesi üzerine 319/931 yılında Bağdat ve çevresinde hizmet veren hekimleri sınavdan geçirdi ve bunlardan 860 tanesine hekimlik sertifikası verdi.

Veba ve diğer salgın hastalıkların çoğalması üzerine Bağdat ve çevresindeki hapishanelerde hastalanan hükümlülerin her gün muayene ve tedavilerini gerçekleştirmek üzere bir hekimler heyeti oluşturdu. Sonra da köylere gidecek sağlık ekipleri hazırlayıp Müslüman-zimmi ayırımı yapmaksızın bütün insanlara ulaşmalarını sağladı.

Bağdat'taki Bedr el-Mu'tazidî ve es-Seyyide Şağab Hastanelerinin gelirleri, giderleri, yönetimi, işletmesi ve her türlü tıbbî hizmetleri ile ilgilenmiş, bu alanda önemli başarılar sağlamıştı. Bu hastanelerin giderleri için harcanan aylık altı yüz dinarlık meblağın harcanması için bir plan yapmış, ancak kendisi bu paralara elini sürmeden sadece organizesiyle ilgilenmişti.

Emîrî'l-Ümerâ Beckem et-Türkî'nin emriyle Bağdat'ta yeni bir hastane kurmuştur. Ancak Beckem bu hastanenin bitimini görmeden o yıl vefat etmişti.

Sinan'ın en yüksek uzmanlık alanı tıp olduğu halde kaynaklarda onun tıpla ilgili bir eserine rastlanmamıştır. İsimleri tespit edilebilen on eseri astronomi, matematik, geometri, tarih, siyaset ve edebiyatla ilgilidir. O, daha çok işletmecisi bir baştabip olarak başarı sağlamıştır.¹

6. Ebû İshâk İbrahim b. Sinan b. Sâbit b. Kurra (296-335/909-946)

Sâbit b. Kurra'nın torunudur. 296/909 yılında Bağdat'ta doğdu, 335/946 yılında yine Bağdat'ta vefat etti. Çok zeki, akıllı ve felsefî ilimlere karşı kabiliyetli bir zattı. Tıp ve matematik sahalarında da kendisini oldukça iyi yetiştirmişti. Babası Sinan gibi ünlü bir tabip idi. Tıpta o kadar uzmanlaşmıştı ki, hakkında “bilimin mirasçısı ve sonuncusu” denmeye başlanmıştı. Bununla birlikte onun astronomi ve matematik alanlarındaki uzmanlığı, tıp sahasından daha yüksek bir seviyedeydi. Yaşadığı dönemde Bağdat hastanelerinde tabip olarak görev yaptı. On dolayındaki eserlerinin tamamı matematik, geometri ve

¹ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 300-304; Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, s. 43-46; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 72-75; Mahmut Kaya, “Sinân b. Sâbit”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 239-240.

astronomiyle ilgilidir.¹

7. Ebu'l-Hasan Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurra (ö. 363/973)

Sâbit b. Kurra'nın torunudur. Aklî ilimleri ve tıbbî babasından tahsil ederek Bağdat'ın önde gelen hekimleri arasında yer aldı. Büveyhî emîri Muizzüddeve'ye Hipokrat ve Câlînus'un (Galen) eserlerini okuttu. Babasıyla birlikte Halife Râzî Billâh'ın sarayında bulundu. Daha sonra Muttakî-Lillâh, Müstekfî-Billâh ve Mutî'-Lillâh'ın özel hekimliğini yaptı. Bağdat Derbû'l-Mufaddal Hastanesi başhekimliğinde bulundu.

Babası Sinan b. Sâbit gibi o da tıpla ilgili bir eser yazmamıştır. Eserleri genellikle tarihle ilgilidir.²

8. Ebu'l-Ferec b. Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurra

Sâbit b. Kurra'nın torununun çocuğudur. Sadece künyesi bilinmekte, ismi ile doğum ve vefat tarihleri bilinmemektedir. IV/X. asırda babası ve dedeleri gibi tıp sahasında şöhret yapmış hekimlerdendi.³

9. Ahmed b. Vasîf (ö.365/975)

Ahmed b. Vasîf el-Kehhâl el-Harrânî, Harran'da dünyaya geldi. Küçüklüğünde tıp ilmine merak saldı ve daha çok göz hastalıkları üzerinde yoğunlaştı. Harran'da daha fazla bilgi edinme imkânı olmadığı için, meslekî bilgisini ve tecrübesini arttırmak için çok sayıda tabibin bulunduğu Bağdat'a gitti. Burada yine kendisi gibi Harranlı olan Yunus et-Tabîb'in oğulları Ahmed ve Ömer'e tıp dersleri verdi.

350/961 yılından başlayarak uzun süre Bağdat Bîmâristân'ında göz hekimliği yapan İbn Vasîf, daha sonra Endülüs'e gitti ve orada da iyi bir göz doktoru olarak tanındı. 365/975 yılında Endülüs'te vefat etti.⁴

10-11. Ömer ve Ahmed b. Yunus el-Harrânî (975 ve 1009 sonrası)

Bu iki kardeş, Yunus el-Harrânî'nin oğullarıdır. Her ikisinin de doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir.

Ömer ve Ahmed kardeşler, tıpla ilgili temel bilgileri babaları Yunus el-Harrânî'den aldıktan sonra 330/941 yılında Bağdat'a giderek burada on yıldan fazla kaldılar. Bu süre zarfında Bağdat'taki doktorlardan tıp dersleri aldılar ve onların hizmetinde bulundular. Hizmet ettikleri tabipler arasında, Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurra da bulunmaktaydı. Onun huzurunda Câlînus'un (Galen) bazı

¹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, s. 307; Rüşdî Râşid, "İbrâhim b. Sinân b. Sâbit", *DİA*, XXI, 349-351; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 75; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 132-135.

² İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etibbâ*, s. 80; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, s. 304-07; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 159-161; Mahmut Kaya, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 356.

³ Bakkal, *Harran Okulu*, s. 78.

⁴ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etibbâ*, s. 81-82; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, s. 311; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 78; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 77.

kitaplarını ezbere okudular. Ayrıca İbn Vasîf el-Harrânî'den de göz tababeti üzerine dersler aldılar.

II. Hakem'in (961-976) halifeliği zamanında 351/962 yılında Endülüs'e gittiler. Halife ile birlikte Aziz İstebîn kalesi seferine katıldılar. Sonra II. Hakem onları saray tabipleri arasına aldı. Kısa bir müddet sonra da onları, Kurtuba'nın batısında bulunan şatafatlı şehir Medînetü'z-Zehrâ'ya yerleştirdi. Böylece Ömer ve Ahmed kardeşler Endülüs Emevî Devleti halifesinin özel doktorları arasında yer almış oldular. Ömer, bir mide hastalığı neticesinde karnı şişti sonra vefat etti.

Ahmed ise, bir müddet daha halifenin Medînetü'z-Zehrâ Sarayı'nda yaşadı ve çok büyük hürmet gördü. Sarayda, eşi görülmemiş bir tıp ve ilaç deposuna reîs tayin edildi. Bu mekânda, halife ve ailesi için macun ve şerbet yapmak üzere 12 Sicilyalı genç aşçı çalışıyordu. Yapılan ilaçlardan halifenin izniyle fakirlere de dağıtılırdı. Her türlü göz hastalığını ustalıkla teşhis ve tedavi eder, şifalı merhemler hazırlardı. II. Hakem'in ölümünden sonra da saraydaki görevine devam etti. Hatta Halife Hişâm (976-1009) onu, asıl görevine ilaveten önce polis şefi, sonra şehremini (belediye başkanı) olarak görevlendirdi.

Ahmed iyi bir hekim olmakla birlikte dili tutuk, yazısı bozuk, imla kurallarına da pek uymayan biri idi. İshal ve karahummadan öldü.¹

12. Sâbit b. İbrahim b. Zehrûn el-Harrânî (283-369/ 896-980)

Ebü'l-Hasan Sâbit b. İbrahim b. Zehrûn el-Harrânî, 283/896 yılında Harran'a bağlı olan, şimdi ise Suriye'nin önemli şehirlerden biri sayılan Rakka'da dünyaya geldi. Sâbiî asıllı bu bilgin, Harran'da yetişen maharetli tabiplerden biri idi. Tıp bilgisini önce Sâbiî tabiplerden aldı. Daha sonra bilgisini pekiştirmek üzere Bağdat'a gitti. Zamanının meşhur tabipleri arasında yer aldı. 369/980 yılında Bağdat'ta vefat etti.

Devrinin en dirayetli ve yetkin bir tabibidir. İlaç yapma konusunda oldukça başarılı bir hekimdi. Vezir Ebû Tahir'i sağlığına kavuşturmakla ün kazanmıştır.

Sâbit b. İbrahim'in tıbbâ dair Yuhanna b. Serabiyûn'un *Künnâş*'ının bazı makalelerinde yer alan yanlışları düzeltmeye yönelik bir eseri ile kendisine yöneltilen bazı sorulara verdiği cevapları ihtiva eden bir kitabı bulunmaktadır.²

¹ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etıbbâ*, s. 112-114; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 75-77.

² Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, s. 40-41; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 77-78.

13. Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl b. İbrahim b. Zehrûn es-Sâbî
(313-384/925-994)

Zehrûn ailesinin önde gelen fertlerinden biri olan İbrahim b. Hilâl, 313/925 yılında Bağdat'ta doğdu, 384/994 yılında yine Bağdat'ta vefat etti. Sâbit b. Kurra'nın öğrencisi oldu. Tıp, matematik, mühendislik ve astronomiyle uğraşan diğer aile fertleri gibi İbrahim de başlangıçta tabip olmak üzere yetiştirildi ve Bağdat hastanesinde tabiplik yaptı. Tıbbın yanı sıra özellikle geometri ve astronomide geniş bilgi sahibi olmasına rağmen daha sonra edebiyata yöneldi. Bazıları onu Arap edebiyatının en büyük dört risale yazarından biri kabul eder. Büveyhî sarayında kâtiplik ve başkâtiplik yaptı. Hizmetinde çalıştığı devlet adamları cazip tekliflerde bulunarak onu İslâm'ı kabule teşvik etmişlerse de bu teklifleri geri çevirmiştir.¹

14. İbn Ravh

İbnü'n-Nedîm tabipler arasında İbn Ravh es-Sâbî adlı bir kişiden söz etmekte, ancak hakkında başka bilgi vermemektedir.²

15. İbnü'n-Neccâr (ö. 639/1241 sonrası)

Daha çok tarihçiliğiyle tanınan İbnü'n-Neccâr'ın tıpla ilgili olarak eş-Şâfi fi't-tıbb adlı bir eseri vardır. Esasen İbnü'n-Neccâr bir tabip değildi. Muhtemelen bazı basit tedavi usullerini kullanan bir âlimdi. Tıpla ilgili kitabını tecrübe ve derleme yoluyla yazmış olmalıdır.³

D. Harran Tıbbının Endülüs Tıbbına Etkileri

Müslümanlar Endülüs'e yerleştiklerinde, tıp alanında ciddi sayılabilecek bir birikim sahibi değillerdi. VIII. ve IX. yüzyılın ilk yarısı boyunca, bu alanda daha ziyade gayr-i müslimler söz sahibi oldular. Mesela II. Abdurrahman döneminde hekimlik yapmış olan Cevâd en-Nasrânî ve Hâlid b. Yezîd en-Nasrânî, isimlerinden anlaşılacağı üzere Hıristiyan idiler. Yalnız öyle anlaşılıyor ki, gayr-i müslim hekimler, tıbbın kendilerinden önce yaşamış iki otorite ismi olan Hipokrat ve Galen'i bile iyi tanımıyorlardı, dolayısıyla tıbbî bilgileri çok köklü değildi. Bu sebeple Endülüs tıbbına katkıları çok sınırlı oldu.

Endülüs tıbbını besleyen asıl kaynak, diğer alanlarda olduğu gibi, yine Doğu idi. Bu kaynak içerisinde Harranlı tabiplerin önemli bir yeri vardır. Daha IX. yüzyılda Hamdeyn b. Ebân, Ahmed b. İyâs, Abdülmelik b. Habîb gibi Müslüman hekimlerin yanı sıra Yunus el-Harrânî'nin Endülüs'te hekimlik yaptıklarını biliyoruz.

¹ Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 78; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 161-163; Rahmi Er, "Sâbî, Ebû İshâk", *DİA*, XXXV, 339-340.

² Bakkal, *Harran Okulu*, s. 78.

³ Bakkal, *Harran Okulu*, s. 78.

Endülüs'te tıp alanında asıl ciddi adımlar X. yüzyılda atılmıştır. Bu yüzyılda temayüz eden hekimlerden Said b. Abdırabbih (ö. 339/951) yüksek ateşi tedavi eden bir ilaç geliştirmişti. Yine bu yüzyılda yukarıda biyografilerini verdiğimiz Yunus et-Tabîb'in iki oğlu Ömer ve Ahmed'in önemli hizmetleri olmuştur. Harranlı tabiplerin elinde çok iyi yetişmiş olan bu iki hekim kardeş, Galen'in eserlerini de çok iyi incelemişlerdi. Endülüs'e geldiklerinde uzun süre saray hekimliği görevinde bulundular. Bunlardan Ahmed aynı zamanda fakirlerin barındığı ve tedavi edildiği bir dispenserin de sorumlusu idi.

Baba ve iki oğlun yanında Muhammed b. Abdûn ve İbn Abdurrahman b. Şüheyd gibi hekimlerin çalışmalarıyla Endülüs'te tıp, büyük bir yükselişe geçti. Bu hekimlerin hemen ardından Endülüs'te hiç tartışmasız X. yüzyılın en büyük hekimi olan ez-Zehrâvî'nin (ö.403/1013) yetiştiğini görüyoruz. Bundan sonra Endülüs, Batı tıbbının da en önemli kaynaklarından biri olmuştur.¹

Sonuç

Ömer b. Abdülaziz'in açtığı Harran Tıp Okulu kısa zamanda meyvelerini vermiş, açılışından bir buçuk asır sonra, Harran'dan, dünya tıbbını etkileyen isimler çıkmaya başlamıştır. Harran'da tıp mesleğine daha çok Sâbiî kökenli aileler sahip çıkmıştır. Kurra ve Zehrûn ailelerinin Sâbiî kökenli olduklarında şüphe yoktur. Bazı müellifler Yunus ailesinin de Sâbiî kökenli olduğunu yazmaktadırlar. Kurra ailesi ikinci neslin başı olan Sinan'la birlikte, Zehrûn ailesi ise ancak beşinci nesilde daha çok tarihçi olarak bilinen Hilâl b. el-Muhassin'le birlikte Müslüman olmuştur. Sâbiî asıllı olduğu kabul edilse dahi Yunus'un Müslüman olduğu herkes tarafından bilinmektedir.

Harranlı hekimlerden bazıları Müslüman olmasa bile, tıpla ilgili bu gelişmeleri tamamen İslâm kültürünün bir mahsulü olarak kabul etmek gerekir. Çünkü daha önce Harran'da tıpla ilgili bir alt yapı mevcut olmadığı gibi, herhangi bir tabibin ismine de rastlanmamaktadır. Tıp, matematik, astronomi ve diğer alanlarla ilgili çalışmalar tamamen İslâm'ın sağladığı hürriyet ortamında yapılmış ve Müslümanlar bu çalışmalara büyük bir içtenlikle sahip çıkmışlardır.

1184 yılı itibariyle Harran'da Şam'la aynı miktarda hastane olması Harran'da tıbbın bu tarihlerde bir hayli ileri seviyede olduğunu gösterir. Ancak Harranlı tabipler, burada kalmayıp Bağdat'a veya Endülüs'e gitmeyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla hekim göçü bu tarihten sonra Harran'da

¹ Bakkal, *Harran Okulu*, s. 79-80.

tıbbın zayıflamasına sebep olmuştur. 1242 yılında hastane sayısının bire inmesi bunun en açık göstergesidir.

Ayrıca burada Harranlı olduğunu ifade ettiğimiz hekimlerin tamamı Harran doğumlu olmayıp, genellikle Bağdat'ta doğmuş olan Harran asıllı ailelerin çocuklarıdır. Bunlar Harranlıların elinde yetişmiş olsa da, tıp bilgilerini Harran'da değil, Bağdat'ta almışlardır.

Harranlı dört hekimin Endülüs'e gidip burada en üst seviyede hizmet etmeleri ve Endülüs tıbbının gelişmesine katkı sağlamaları Harran Tıp Okulu'nun bir başka önemli fonksiyonudur.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004.
- Bakkal, Ali, *Harran Okulu*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2008.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1992.
- Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megâmiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- Er, Rahmi, "Sâbî, Ebû İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, 339-340.
- İhsan Fazlıoğlu, *DİA*, "Sâbit b. Kurre", İstanbul 2008, XXXV, 353-356.
- Fehervâri, G., "Ḥarrân", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), new edn (1966), m, 228.
- Gündüz, Şinasi, *Anadoluda Paganizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- İbn Cübeyr, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Endelûsî el-Belensî, *Rihletü İbn Cübeyr*, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Bağdat, 1356/1937.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hasan b. Cülcül el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-etubbâ ve'l-hukemâ*, thk. Fuâd Seyyid, 2. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1985.
- İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ'*, (nşr. Nizâr Rizâ), Beyrut 1965.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (nşr. Nâhid Abbas Osman) Devha 1985.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- Karlığa, Bekir, *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kaya, Mahmut, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 356.
- _____, "Sinân b. Sâbit", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 239-240.
- Kern, R.A., "Mescid", *MEB İslam Ansiklopedisi*, VIII, 60.

Qâsim Taamneh, “The Greet Muslim Scientist Thabit Ibn Qurra”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Şanlıurfa 2006, I, 371-375.

Rüşdî Râşid, “İbrâhim b. Sinân b. Sâbit”, *DİA*, XXI, 349-351.

Sarıkavak, Kazım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, TDV Yayınları, Ankara 1997.

Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 2. Baskı, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1992.

Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev.: Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trs.